

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 286.15

Doi: 10.55315/graphic.2.2021.74-80

Тематична рубрика: історія.

**ІСТОРІЯ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН БАПТИСТІВ
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (сер. XIX ст. – 1929 року)****Гнат Меренков****аспірант кафедри богослов'я та релігієзнавства***Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова**м. Київ, Україна*E-Mail: ignatmerenkov@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8283-6332>**Федір Проданюк****кандидат історичних наук, доцент***Київський національний університет технологій та дизайну**м. Київ, Україна*E-Mail: prodanyuk.fm@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3121-658X>

Анотація. У статті оглядово досліджено історію євангельських християн-баптистів в Україні. Показано еволюцію розвитку українських баптистів від локальної групи до масштабної організації, яка бере активну участь у соціальному служінні, має найбільше послідовників в Україні від протестантів й нерозривно пов'язана з історією українського суспільства. Особливу увагу привертає той факт, що баптисти поширювалися у різних областях неоднаково та утворювали окремі об'єднання, які певний час існували самостійно одне від одного. Довгий період факт існування євангельських християн-баптистів на Україні замовчувався, оскільки офіційна релігія – православ'я - сприймала їх як щось чужорідне, і лише після отримання незалежності Україною баптизм почали серйозно досліджувати науковці.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, історія протестантизму, губернії, Україна.

**HISTORY OF EVANGELICAL CHRISTIAN BAPTISTS
IN UKRAINE (Mid-19th Century to 1929)****Hnat Mierienkov****Post-graduate Student of the Department of Theology and Religious***National Pedagogical Dragomanov University**Kyiv, Ukraine*E-Mail: ignatmerenkov@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8283-6332>**Fedir Prodanyuk****PhD, (Historical Sciences)***Kyiv National University of Technology and Design**Kyiv, Ukraine*E-Mail: prodanyuk.fm@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3121-658X>

Abstract. This article reviews the history of Evangelical Baptists in Ukraine from the middle of the 19th century to 1929. The article presents the development of Ukrainian Baptists from a local group to a large-scale organization that takes an active part in social service, has the most followers in Ukraine among Protestants, and is inextricably linked with the history of Ukrainian society. Of particular note is the fact that the Baptists spread differently in various areas and formed separate associations, which for some time existed independently of each other. For a while, the existence of Evangelical Baptists in Ukraine was not mentioned as an official religion, Orthodoxy perceived them as something foreign, and only after Ukraine's independence did Baptism begin to be seriously studied by scholars.

Key words: Evangelical Baptists, history of Protestantism, provinces, Ukraine.

Вступ. До передумов євангельського пробудження на українських землях і, відповідно, виникнення баптизму відносять наступні фактори. По-перше, у середині XIX ст. регіон населяло багато інакомислячих та бунтарів, а також німецьких колоністів, серед яких були лютерани, реформати і меноніти. Саме в їхньому середовищі виникає таке явище, як штундизм. Таким чином серед українців все більше поширювалось Святе Письмо.

По-друге, у 1861 році відбулася відміна кріпосного права, реформа, якою селяни не були задоволені, проте завдяки їй вони отримали можливість вільно пересуватися, а отже, й контактувати з представниками протестантизму. Тривав пошук особистої свободи. Існувало невдоволення тією релігійністю, яку пропонувало офіційне православ'я. Якщо богошукання не знаходило своєї реалізації в православ'ї, воно продовжувало реалізовуватися за його межами.

Аналіз наукових джерел та літератури. Слід зазначити, що навіть саме православ'я на українських землях мало свої відмінності, що так чи інакше узгоджувалися з ідеями Реформації. Зокрема, поширювалися православні братства, що мали певну ступінь автономності й намагалися втілювати принципи «живої» віри. Згадані вище передумови ретельно досліджені вітчизняними релігієзнавцями [1; 7]. На землях України у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. відбувалося євангельське пробудження, що поширилося на територіях півдня України (Херсонська, Київська та Катеринославська губернії) й Таврійської губернії Лівобережної України.

Тому ставимо за мету дослідити та окреслити основні напрями розвитку та становлення баптистської конфесії на теренах України.

Виклад основних матеріалів дослідження. Перші баптистські громади утворилися в німецьких колоніях, зокрема лютеранських, де виник штундизм, за суттю наближений до баптизму. Проте через недостатній розрив з православ'ям і нестаточну догматичну визначеність коректніше називати цей рух євангельськими вірянами.

На території Російської імперії одним із піонерів українського та російського штундизму та баптизму є Іван Рябошапка (1832-1900), який завдяки знайомству з німецьким колоністом-баптистом згодом став лідером євангельського пробудження у с. Любомирка Херсонської губернії. Завдяки його наваженню та проповідям в цьому селі близько 1864 р. 30 осіб (10 родин) почали вивчати Слово Боже. Спочатку група вірян не планувала відокремлюватись від православ'я. Однак, на 1873 р. вже сорок п'ять родин входили до громади с. Любомирки. Подібне пробудження сталося також у с. Основи Херсонської губернії, де проповідником був Михайло Ратушний (1830-1915 рр.).

Розвиток українського баптизму у точному значенні цього слова прослідковується від хрещення Юхима Цимбала у 1869 р., оскільки він почав хрестити інших вірян, починаючи з с. Карлівки Херсонської губернії. У м. Одеса, що належало до цієї ж губернії, станом на 1884 р. вже сформувалася баптистська церква.

У **Київській і Катеринославській губерніях** євангельське пробудження, як правило, відбувалося з наваження окремих людей, які потім ділилися своїми відкриттями з друзями або односельцями. Проповідники, такі як Яків Білий та Йосип Тишкевич, стали першими жертвами переслідувань у 1870-х роках (Київська губернія). Пробудження у Катеринославській губернії відбувалося у селищах Криничеватій та Олександрівській і пов'язане з іменем Петра Лисенка. Перших вірян хрестили у 1876 р.

У **Таврійській губернії** завдяки слову російських баптистських проповідників із Закавказзя у 70-х

роках XIX ст. пробудження відбувається серед молокан. Пресвітером місцевої баптистської громади стає колишній пресвітер Андрій Стоялов. Згодом у губернії починається консолідація різних євангельських груп, які на початку мали деякі розбіжності. Так, до баптистів приєднуються євангельські християни-захаровці. Завдяки активній проповіді, кількість навернених на українських територіях зростала. За статистикою, у 1881 р. у Херсонській губернії налічувалося разом 3363 штундисти та баптисти. Через рік у Херсонській, Катеринославській та Київській губерніях – близько тисячі навернених.

На Заході України євангельське пробудження почалось дещо пізніше, ніж на Сході. **На Волині** євангельський рух одразу почав формуватися як баптистський. З 1877 р. тут проповідує Іван Рябошапка, після чого українці до баптистів навертаються масово, викликаючи цим гоніння з боку владних структур. У м. Ковелі перша громада євангельських християн виникає у 1909 р., рух шириться іншими місцями, його пік припадає на 1915-1918 рр. Між іншим, у 2009 році баптисти Волині святкували 400-річчя зародження баптизму в Європі та сторіччя заснування євангельсько-баптистського братства на Волині [10].

Після Першої світової війни у 1920 році західна Волинь потрапила під польську юрисдикцію, східна – стала частиною Житомирської області УРСР. У складі Польської Республіки опинилася також Тернопільщина й східна Галичина. Тож у 1920 р. українці, росіяни, поляки, чехи, що сповідували євангельське християнство та проживали на теренах Західної України, ввійшли до складу створеного тоді ж Союзу слов'янських зборів євангельських християн у Польщі. Станом на 1933 р. Союз налічував 12 тисяч вірян (66 громад), друкував літературу українською мовою.

Поширення українського баптизму **на Тернопільщині та в Галичині** припадає на першу половину 1920-х. Західна Україна та Західна Білорусь були місцем поширення ще одного євангельсько-християнського напрямку – більш ніж 40 громад, що входили в Союз церков Христових.

На Закарпатті пробудження тривало з 1900 р. (тоді ці землі входили до Австро-Угорської імперії). Спочатку воно охоплювало угорців, потім перекинулося й на русинів. Між I та II світовими війнами Закарпаття встигло побувати у складі Чехії. У 1933 р. на його території виникає рух «Єдність підкарпатських братів». З 1916 р. починається євангельське пробудження **на Буковині**, території якої після 1918 року опинилися під владою Румунії. Ця країна характеризувалася войовничим православ'ям, яке намагалось придушувати всі прояви євангельського християнства, інтенсивні гоніння тривали аж до 1928 року (появи закону в Румунії, що давав баптистам свободу [9, с. 85]). Проте, гоніння були й після цього, й особливо розгорілися з новою силою після 1938 року через нові законодавчі акти, спрямовані проти вірян.

Відомо, що на початку зародження нового руху в Російській імперії його послідовників звинувачували не тільки у відході від православ'я, а навіть у комуністичних ідеях. Інші спостерігачі спростовували це звинувачення. Проте, стає зрозумілим, що соціальна позиція вірян формувалася у відповідності до ідеалів Євангелія («...якщо ж любов Ісуса Христа до всіх людей однакова, то й блага цього світу повинні бути поділені між усіма людьми...» [7, с. 352]), і тому викликала підозри, бо контрастувала з уявленнями тогочасних можновладців.

Зафіксовані випадки відмови десятків вірян присягати на вірність російському імператору. Вони вважали, що слід уникати військової служби – все це, як і ідеї рівноправ'я, розглядалося тогочасною владою як злочин. Представники православного духовенства в кінці XIX ст. закликали губернаторів вжити репресивних заходів щодо «штунди», яка, на їхню думку, «у самому принципі свого вчення підкопується під саме коріння не тільки церкви, але всього ладу, як суспільного, так і державного» [7, с. 354].

Проте, з інших доповідей місцевої адміністрації (як-от з доповіді Одеського справника за 1883 р.) стає зрозуміло, що євангельські віряни, навпаки, були готові працювати на благо своєї держави, вони «виконують сумлінно та акуратно усі суспільні повинності.., і навіть між ними є багато вибраних громадами з штундистів сільських старост, соцьких та десяцьких» [7, с. 356].

Зокрема, у віровченні українських баптистів, що було складене близько 1881 року І. Рябошапкою, І. Клищенком, П. Цурканом та Ф. Раком й відоме як «Краткий катехизис, или Изложение вероисповедания русских баптистов, то есть взрослокрещеных христиан», особлива увага звертається на виконання

громадянських обов'язків віруючими відповідно до Писання – Рим. 13, 1–5; 1 Пет. 2, 13–17; Мф. 22, 21; Дії 4, 19–20» [5, с.73].

Усіх євангельських християн і баптистів об'єднувала наступна чітко визначена позиція: державній владі слід коритися як боговстановленому інституту, але якщо її вимоги входять у суперечність з Божою волею, відкритою у Святому Письмі, тоді коритися треба останній.

Більше того, баптисти, що походили від англійських пуритан, в основі свого вчення заклали добросовісне та свідоме прийняття водного хрещення у дорослому віці, адже в Писанні, як зазначають баптисти, немає прикладів хрещення дітей. Хрещення немовлят відкидається як невідповідне вимозі добровільності, свідомості і віри. Баптизм (від грецького слова «хрещення») розглядає хрещення як знак духовного відродження, яке можливе лише у свідомому віці.

У порівнянні з більшістю православних того часу, віра євангельських християн – простих, невчених людей – була досить систематизованою, свідомо обраною. Дослідники С. Головащенко, П. Косуха наводять дані про більшу схильність українців до переходу з православ'я у євангельське християнство, ніж росіян (на початку ХХ ст.) [1, с. 14]. «Як правило, до протестантизму наворачалися люди заповзятливі й працьовиті. Грунтовність, впорядкованість, згуртованість, солідарність серед молокан, пашковців, штундистів, баптистів мали особливу привабливість» [1, с. 7–8].

У Російській імперії дії адміністративної влади, а також православного духовенства, були спрямовані на придушення євангельського руху, якщо ж це не вдавалося, то влада намагалася, принаймні, зашкодити поширенню руху. Заборонялися богослужіння. Над лідерами, такими, як Ратушний, встановлювався поліцейський нагляд (про подібне, наприклад, звітував справник Одеського повіту у 1868 р.). Деяких вірян засуджували й висилали. Хоча відповідно до позиції Думки Державної Ради про духовні справи баптистів, що побачила світ 1879 р., баптистам надавали право безперешкодно сповідувати своє віровчення, проте в цьому й супроводжувальних документах йшлося здебільшого про баптистів-іноземців. Тож у найближчі кілька років переслідування наворачених з православ'я українців все ще тривали.

4 липня 1894 р. в Російській імперії було затверджене Положення Комітету міністрів, згідно з яким штундизм визнавався «однією з найбільш небезпечних та шкідливих у церковному та державному відношенні» сект. Євангельським вірянам (часто не розрізняючи, це штундисти чи баптисти) відмовляли у праві на богослужіння, розганяли молитовні зібрання вірян, тривали судові процеси.

Так, 8 червня 1868 року на ім'я Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора поступило прохання від М. Ратушного, Г. Балабана та І. Осадчого захистити вірян від переслідувань представниками влади. Балабан та Рябошапка згодом подавали подібне прохання навіть до царя. Віряни постійно звертались до влади, просили дозволити будувати молитовні будинки й проводити зібрання, реєструвати шлюби та смерть. Пізніше, у 1895 р. група євангельських християн-баптистів Кавказу, центральних губерній Росії та півдня України подала на ім'я імператора прохання про скасування Закону 1894 року та про визнання нешкідливості баптистського вчення.

Полегшення настало лише після ухвалення Закону про віротерпимість 17 квітня 1905 р. й указу 17 жовтня 1906 р., що дозволяв реєструвати старообрядницькі й сектантські громади. Завдяки цим змінам, російсько-українські євангельські віряни значно поширили свою місіонерську діяльність, змогли вільно друкувати свою літературу. Зрештою, стає очевидним, що які б «драконівські» методи не застосовувала влада Російської імперії до штундистів та баптистів, віряни мали таку внутрішню силу й потяг до свободи, що їх не вдавалося зламати.

Між іншим, баптистські рухи на землях у складі Польщі (Галичина) та Румунії (Буковина) теж стикалися з випробуваннями. Однак, як підкреслюють Ю. Решетніков та С. Санніков, у Польщі свобода совісті декларувалася на рівні держави (хоч порушувалася на місцях), у той час як в Румунії гоніння мали офіційний характер [9, с. 97].

Пізніше питання свободи віросповідання, а також соціальної та громадянської позиції вітчизняних євангельських християн, отримує своє висвітлення у таких документах, як віровчення євангельських християн, складене І. С. Прохановим (1910 р.). Рух, керований цим лідером, ширився в Російській імперії і потім в адянській Росії в кінці ХІХ – першій половині ХХ століття, але у 1944 році, після

сталінських репресій, цей рух повністю злився з баптистами, внаслідок чого утворилася Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів (ВРСХБ). У віровченні ж 1910 року, яке для євангельських християн (прохановців) стало офіційним, розглядалося кілька видів свобод, у тому числі свобода від гріха, від прокляття і т.д. Згідно з документом, свобода християнина включає в себе свободу совісті. Бог є суддя і володар совісті людської (Як.4:12); совість служить ланкою між Богом і людиною, і ніхто не може піддати другу людину насильству або сорому за те, що вона виконує вказівки свого сумління [4].

Особливе значення має розуміння місії церкви в суспільстві, висловлене у згаданому вище віровченні євангельських християн 1910 року: «Ми також визнаємо інший наш обов'язок – сповіщати істину перед народами і царями (Лук. 13,32; Деян.9,15; Мт. 14,1-4), і за допомогою прикладу любові і молитви зменшувати всяке зло в державному або громадському житті, сприяючи торжеству добра (Римл.12:17), свободи (1Кор.7:21), справедливості (Фил.4:8), зберігаючи мир з усіма (Евр.12:14)».

Місіонерська діяльність євангельських християн на українських землях характеризувалася організованістю, була зорієнтована на широкий загал. Віряни прагнули створювати відділення Біблійного Товариства, де їх ще не було. У перші десятиліття ХХ століття баптисти були вже найпоширенішою пізньопротестантською течією на територіях України та Росії.

Реакція протестантських церков на ленінський декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» у перше десятиліття після революції була позитивною, враховуючи контраст із минулим царським періодом. Церкви не могли не скористатися гарантією вільного сповідання релігійних поглядів, тож, не зважаючи навіть на тяжкі економічні умови у країні, євангельські християни і баптисти (тоді ці течії ще не були об'єднані в один союз, проте вже мали плідну співпрацю) проявляли високу місіонерську активність, засновуючи нові громади, розвиваючи свою структуру, реорганізуючи свої союзи (обласний, всеукраїнський рівень, входження у всеросійські союзи), збільшуючи кількість послідовників, видаючи власну духовну літературу.

Тому, в 1918-1920 роках в євангельських і баптистських церквах відбулося повсюдне широке євангельське пробудження. З усіх кінців країни надходили радісні звістки про духовне пробудження», – повідомляють баптистські історики [5, с. 183]. Так, тільки з 1917 року по 1926 рік Союз баптистів провів шість з'їздів. «Цьому організаційному зростанню та зміцненню сприяла поява кількох всеукраїнських центрів, які репрезентували найбільші протестантські спільноти – Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів (ВСОБ) та Всеукраїнського союзу євангельських християн (ВУСЄХ). Ці спільноти шукали свій формат відносин із колишніми всеросійськими центрами, реалізовували свої плани розбудови структури й мережі громад, мали перспективу поширення у всеукраїнському вимірі [6, с. 145].

Усі церкви намагалися використати можливість забезпечити своїх вірян духовною літературою. З 1926-го по 1928 рік у Всеукраїнському союзі баптистів виходив журнал «Баптист Украины» накладом в 5 тис. примірників. В усіх церквах друкувалися збірники духовних гімнів. Якщо говорити про соціально-економічну сторону життя протестантів у перше десятиліття радянської влади в Україні, то окремим явищем у 20-ті роки стали трудові комуни протестантів. Їхнє коріння сягає ще дореволюційних часів, коли лідери євангельсько-баптистського руху (Василь Пашков, Іван Проханов) робили окремі спроби створення євангельських трудових комун (зокрема, у Криму). Пізніше, після приходу до влади більшовиків, Проханов став ідеологом і натхненником створення християнських комун.

Однак, особисте втручання Йосипа Сталіна завадило йому реалізувати проєкт радянського Міста Сонця – Євангельський. Комуни та артіль, створені пізньопротестантськими церквами, у тому числі й на теренах України, втілювали один з принципів Реформації, згідно з яким праця є благословенням і покликанням християнина. Місія в професії вважається не гіршою від місії священників. Так, окремі лідери баптистів висловлювались про протестантські комуни як про втілення колективізму в його найкращих проявах, як відображення духу громади [5, с. 175], а для пізніх протестантів церква – це передусім громада братів і сестер, а не організація, інституція чи церковна ієрархія). «За умов хиткого політичного балансування релігійних громад на межі дозволеного владою, протестанти... намагалися довести владі свою політичну нейтральність, незаангажованість і загальну підтримку проголошеній ленінськими декретами «свободи совісті»... Проте декларації протестантів про політичну лояльність

не були доказом для більшовиків» [6, с. 147]. Тож з 1928 року радянська влада розпочала масштабні утиски й репресії щодо релігійних організацій. Заборонялася й вважалася нелегальною релігійна література, закривалися друковані видання, від церков вимагалось навіть змінювати свою структуру, готувалися масові арешти лідерів.

Факторами зростання протестантських церков у перше десятиліття після захоплення влади більшовиками було те, що на фоні потрясінь, які принесла з собою революція та громадянська війна, в багатьох людях посилювався пошук Бога, також зник тиск з боку державного православ'я, а протестанти проголошували «соціально-політичні гасла із закликом до всезагального братерства» [2, с. 10]. Зокрема, «у 1925 р. до Всеукраїнського союзу входило 40 тисяч баптистів (зі 100 тис. в СРСР), а у 1928 р. їх кількість зросла до 60 тисяч» [3, с. 57]. Перешкодити такому стрімкому зростанню могли тільки масштабні репресії вірян, які відбулися в СРСР у 1930-х роках.

Кількісно всі протестантські громади в Україні істотно зросли в 1990-1995 роках. З падінням залізної зависи виявилось, що тисячі українців відчувають інформаційний і духовний вакуум, внаслідок чого в той час масові форми євангелізації (проповіді на стадіонах і у великих орендованих залах) були особливо ефективні. Як вказує професор Петро Яроцький, громади баптистів... поповнилися в той період майже на 50 відсотків новими членами [11, с. 240].

Саме в період незалежності України пізні протестанти, у тому числі й баптисти, відповідно до нових умов релігійної свободи починають переосмислювати роль церкви в суспільстві та свою євангельську місію.

До кінця 90-х – на початку 2000-х ефективність проповіді, розрахованої на швидке навернення людини й приєднання до церкви, істотно знижується. Протестантським служителям стає все більш ясно, що у людей, крім духовного голоду, є і безліч інших потреб, не відповідаючи на які неможливо нести звістку Євангелія суспільству. У результаті, пріоритетним у мисленні місіонерів все більше стає не тільки духовний вибір особистості, а й сама особистість як така, незалежно від її релігійного вибору. Протестантів починають впізнавати завдяки різноманітним соціальним служінням, серед яких: медичне, капеланське, служіння ув'язненим, людям з проблемами слуху та зору, сиротам, допомога в боротьбі з алкогольною та наркотичною залежністю, розвиток християнської освіти. Богослови стверджують про зсув, що відбувся у мисленні «від служіння, спрямованого на навернення окремих людей та зміни їх життя – до усвідомлення громадського виміру своєї місії» [8].

Висновки. Отже, євангельські християни-баптисти (до об'єднання 1944 році в єдину спільноту в СРСР вони представляли різні, хоча й близькі за віровченням церкви та групи, тепер – найбільша за кількістю вірян протестантська конфесія в Україні) вперше з'явилися на території України у середині ХІХ ст. разом із німецькими колоністами, пізніше вони поширилися на Півдні, потім на Заході та в Центральній Україні. До 1905 р., коли був виданий закон про віротерпимість, баптистів сильно переслідували, вони регулярно піддавалися жорстоким репресіям та гонінням. У Радянському Союзі після 1929 року та Румунії після Першої світової війни ситуація була аналогічною, у Польщі ж гоніння, як мінімум, не відбувалися на загальнодержавному рівні, але локально існували. Протестантські конфесії в незалежній Україні виробили такі шляхи інтеграції в соціум, які згодом визначили їхні обличчя на наступні десятиліття. На відміну від ідентифікації протестантів на початку 90-х як виключно місіонерів-євангелістів, зараз їх ідентифікують як благодійників, волонтерів та ініціаторів гуманітарних програм для малозахищених верств населення. Від Майдану і початку війни на Донбасі все помітнішим стає патріотизм і зростання політичної активності протестантів. Сучасна інтеграція протестантських церков в українське суспільство демонструє їхній динамізм і здатність відповідати на виклики часу, результатом чого стає служіння, орієнтоване на все вищі рівні організації суспільства.

Список використаної літератури

1. Головащенко С., Косуха П. Матеріали до історії євангельсько-баптистського руху в Україні. Українське релігієзнавство. 1996. № 3. С. 4–15.
2. Грушова Т. В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х- 1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 19 с.

3. Зінько Ю. А. Влада і протестантизм в Україні: проблеми протистояння (1920-1930-ті рр.). Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2005. № 31. С. 54–62.
4. Изложение евангельской веры, или вероучение евангельских христиан, составленное И.С.Прохановым (1910 г.). Slavic Baptists. URL: <https://slavicbaptists.com/2012/02/10/prohanovconfession/> (дата звернення: 23.07.2021).
5. История евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва : Издание Всесоюз. совета евангельс. христиан-баптистов, 1989. 624 с.
6. Ігнатуша А. Є. Протестантські громади Сумщини 20-30-х рр. ХХ ст. Сумська старовина. 2011. № 35. С. 144–149.
7. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / ред. П. Яроцький. Київ : Світ Знань, 2002. Т. 5 : Протестантизм в Україні. 424 с.
8. Мєренков Г. Роман Соловій: «Досвід Реформації повторити неможливо, але її уроки необхідно врахувати». Історична правда. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/12/27/151830/> (дата звернення: 30.07.2021).
9. Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. Одесса : Богомыслие, 2000. 246 с.
10. Якименко М. Баптизм: минуле і сучасне. Голос України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/152165> (дата звернення: 23.07.2021).
11. Яроцький П. Л., Решетников Ю. Е. Інституалізація протестантизму як вихід у світ. Українське релігієзнавство. 2005. № 35. С. 238–261.